

Per una defensa dels arxius sonors de la nostra memòria

Armand BALSEBRE

“... un libro para leer el cual eran inútiles los ojos; en cambio, se necesitaban las orejas. Así, cuando alguien quería leerlo no tenía más que agitar esta máquina y luego hacer girar la saeta sobre el capítulo que quería escuchar, y en haciendo esto, como si saliesen de la boca de un hombre, salían de este estuche de libro todos los sonidos...”

(Savinien de Cyrano de Bergerac.

Histoire comique des états et empires de la Lune, 1657).

RESUM: *Una part important de la documentació del segle XX està constituïda pels enregistraments sonors de mitjans de comunicació com ara la ràdio. Només la correcta conservació d'aquests documents permetrà els investigadors de reconstruir una història que, sense aquestes fonts, seria incompleta. La manca de visió de futur dels responsables, les mancances tecnològiques i les despeses que suposava la conservació dels enregistraments han fet que els arxius sonors espanyols siguin molt fragmentaris.*

El segle XX ha deixat en la nostra memòria una empremta sonora molt significativa en forma d'informació i emocions. És cert que en el segle de la ràdio, el cinema sonor, la reproducció discogràfica, la televisió i el multimèdia digital informàtic, el cànon del que és o no és cultura, i del que és o no és informació, ha estat encara fixat bàsicament pel llibre i la premsa escrita. Però ningú no qüestiona avui el fet següent: de la mateixa manera que el llibre i els documents impresos ens permeten estudiar i recuperar el llegat històric de la “modernitat” del segle XIX, en el futur ningú no podrà estudiar la dimensió històrica del segle XX sense treballar els arxius sonors de la nostra memòria, el principal dipositari de la qual ha estat el conjunt de paraules, músiques i sorolls que *fabrica* diàriament el mitjà sonor per excel·lència, la ràdio.

¿Podem entendre l'abast de la propaganda del nazisme només llegint la reproducció dels discursos de Hitler, prescindint del so i l'energia de la seva

Armand Balsebre. Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Ciències de la Comunicació. Catedràtic de Comunicació Audiovisual. Autor d'*Historia de la radio en España* (Madrid: Cátedra, 2001-2002).

Article rebut el maig de 2002

veu en els mítings que retransmetia Ràdio Berlín? ¿Podem entendre el crit desesperat de la República espanyola contra el feixisme durant la guerra civil sense escoltar la passió que posa Lluís Companys en el seu discurs retransmès per Ràdio Barcelona quan recorda al poble català que “guanyarem perquè tenim la raó i perquè tenim la força”? El so de la veu és informació, però també l'ànima i l'esperit que ens ajuda a entendre la significació de determinats personatges i del favor popular que obtingueren en el segle XX, un segle, no ho podem pas oblidar, que ha convertit la realitat en espectacle mitjançant uns micròfons que han segmentat la societat en dos pols ben diferenciats: l'*actor* que parla i el *públic* que escolta.

La primera pregunta, doncs, és obligada: ¿on són aquests arxius sonors que constitueixen el patrimoni social i sentimental de quasi un segle? Una primera, precipitada i molt aproximada resposta tindria una tonalitat no gaire optimista: enlloc, aquests arxius sonors en el nostre país no existeixen enlloc. La veritat és, però, sortosament per a l'investigador, una mica diferent... Vegem els límits concrets de la nostra pregunta.

El primer factor que ens guia en la nostra recerca d'arxius sonors és la particular essència fugaç que caracteritza tot missatge sonor: la paraula se l'emporta el vent i només deixa una lleu empremta del seu pas en la fràgil memòria d'algunes audiències i en cròniques periodístiques de la premsa del moment. Això va ser inevitablement així fins la incorporació a les emissores espanyoles dels primers magnetòfons en el període 1946-1947, tot i que l'enregistrament discogràfic havia ja estat adquirit per Unión Radio l'any 1930, però reservat el seu ús a ocasions molt excepcionals (discursos de personalitats, preferentment).¹ La implantació generalitzada del magnetòfon a la ràdio espanyola durant la dècada dels 50 no va evitar, però, que una gran part de les emissions continuessin essent emissions en directe, i que el missatge radiofònic es perdés una vegada emès. Un exemple ben significatiu és el següent: dels cinquanta capítols de *Lo que no muere* (1953), el primer serial melodramàtic propagandístic de Guillermo Sautier Casaseca i Luisa Alberca, que funda les convencions narratives del gènere i transforma la Cadena SER en una xarxa d'emissores de gran audiència i grans ingressos publicitaris, no en queda res, cap capítol. Només podem recuperar el que va suposar l'emissió d'aquest serial, en una Espanya que sortia de la cartilla de racionament i del

1. Una gran part d'aquest material discogràfic es va perdre durant (o després de) la guerra civil espanyola. Les emissores nordamericanes i la BBC conserven, però, una part significativa de les cròniques dels seus corresponents durant la II Guerra Mundial, enregistrades en disc en aparells portàtils d'uns 75 kilograms que utilitzaven discos d'acetat de tres minuts de duració a 78 rpm.

nacional-catolicisme, mitjançant la reproducció escrita que Sautier va fer del guió del serial, editat en forma de fascicles venuts periòdicament. I el mateix podríem dir de la pràctica totalitat dels grans programes o fets històrics que la ràdio va emetre abans de 1955, amb algunes notables excepcions que després comentarem.

Vinculat a la dimensió de la fugacitat del missatge sonor, un segon problema dels arxius sonors està relacionat amb l'escassa consciència pel valor patrimonial i històric dels documents sonors enregistrats que han tingut tradicionalment les emissores de ràdio. La rutina productiva d'aquesta fàbrica de programes diaris que és una emissora de ràdio instal·la el culte al present amb una servitud de tal magnitud que impedeix pensar en el futur, i prendre consciència que el que avui no és important, d'aquí a deu, vint o trenta anys pot tenir una gran transcendència. Unes emissores de ràdio gestionades en els seus primers anys principalment per enginyers i sense documentalistes no constitueix el marc professional més adient per a la implantació d'una cultura professional orientada més a la conservació. Només el zel personal d'alguns individus ha permès que decennis més tard es poguessin recuperar, de vegades mig amagats en armaris personals, enregistraments que són l'únic testimoni sonor d'un període o d'una època.

Un tercer problema que explica la manca d'arxius sonors és el cost que ha suposat sempre per a una emissora de ràdio la immobilització en cintes dels diferents programes. Les cintes magnetofòniques eren reutilitzades diverses vegades per tal de fer més rendible el cost de la seva adquisició, en el si d'una rutina productiva que exigia tenir constantment cintes lliures per a l'enregistrament de qualsevol document sonor en qualsevol moment. Una anècdota ben significativa en aquest sentit ens l'ofereix el locutor-periodista de Radio Nacional de España Matías Prats, la veu del qual ha estat sempre associada al gol del jugador de futbol Telmo Zarra en la retransmissió, des de l'estadi de Maracanã de Rio de Janeiro, del partit Espanya-Anglaterra l'any 1950. Doncs bé, el fragment de retransmissió que avui escoltem com a recordatori d'aquella gesta espanyola "contra la pèrfida Albión" és una recreació posterior realitzada per Matías Prats amb la tècnica emprada a No-Do, que no treballava mai amb so directe sinó amb ambients i locucions implantades posteriorment. Al seu retorn del campionat de Brasil, Prats va constatar que la cinta del partit Espanya-Anglaterra havia estat esborrada perquè "a ver si se cree usted que con los 50 duros que vale una cinta magnetofónica la vamos a inmovilizar".

Aquesta pràctica de la reproducció posterior de diferents esdeveniments sonors no enregistrats en el seu moment ha estat habitual en la història de la

ràdio espanyola. I avui encara trobem catalogats, amb la data presumptament original, documents sonors que no van ser enregistrats sinó molt més tard. El cas més flagrant potser és la sintonia original de Ràdio Barcelona que ens és presentada com un document de 1924 quan es tracta en realitat d'una reconstrucció feta 50 anys més tard, amb motiu de la celebració del 50è aniversari de l'emissora degana espanyola. I també podríem parlar de "falsificació" pel que fa a la paternitat d'alguns documents sonors mal atribuïts. El cas més recent i significatiu ha estat el descobriment que alguns dels discursos de Winston Churchill durant la II Guerra Mundial, conservats per la BBC, corresponien realment a la veu de l'actor Norman Shelley. De la mateixa manera, és lícit que ens formulem la següent pregunta: ¿estem segurs de la paternitat de tots els discursos atribuïts al general Franco que conserva la fonoteca de RNE a Madrid?

Els problemes derivats de la reutilització de cintes magnetofòniques tenen el seu origen en la manca de sensibilitat de les emissores envers el seu patrimoni professional, que podria ser considerat també, amb les reserves oportunes, patrimoni públic que cal mantenir i conservar obligatòriament. Però també són problemes que resulten de la difícil definició professional que sempre ha tingut a la ràdio la figura del responsable de la fonoteca, que idealment hauria d'estar a mig camí entre un documentalista i un responsable expert en programació radiofònica, amb uns coneixements mínims no tan sols de la història de la mateixa emissora, sinó també de la història política i social del país que constitueix la seva audiència i el seu espai comunicatiu. Si no és així, entenc que dipositem una gran responsabilitat en el professional de fonoteca que ha de dictaminar en cada cas què es pot esborrar o què cal conservar, un dubte quasi hamletic que s'ha de resoldre, a més, en un temps mínim, sense poder fer en molts casos consultes complementàries que permetin generalitzar el criteri individual. I aquesta és una qüestió només resolta parcialment avui per molt poques emissores. No oblidem que el present radiofònic d'avui és molt probable que sigui història significativa demà. Un bon exemple el tenim, ara que estem celebrant el 25è aniversari de les primeres eleccions democràtiques espanyoles del 15-J de 1977, en el primer informatiu de la ràdio espanyola no oficial després del franquisme, que va emetre la Cadena SER durant la campanya electoral: *Plaza de España*, dirigit i presentat per Manuel Martín Ferrand. ¿Sabien els responsables de la fonoteca, quan van esborrar totes les cintes del programa amb les veus dels líders polítics dels partits legalitzats molt poc abans, que aquest esdeveniment polític tindria tanta transcendència en la història de la societat espanyola?

L'aparició de la cinta magnetofònica va ser celebrada en el seu moment per les emissores de ràdio perquè introduïa un nou concepte comercialment molt important: la redifusió. Els diversos espais podien ser emesos diferents vegades sense cap increment en els costos de producció; ja no calia que els locutors publicitaris llegissin quinze o vint vegades diàries la mateixa guia comercial: la cinta permetia el miracle de la repetició. Al costat del concepte de redifusió, però, el concepte de conservació no va tenir tan bona acollida: les cintes immobilitzades són diners i cada vegada ocupen més espai. Des de la perspectiva dels gestors de les emissores, la pregunta és ben clara: ¿per què una empresa radiodifusora ha de treballar amb les unes pautes culturals, de conservació del patrimoni públic, més pròpies potser d'un Ministeri de Cultura?

La resposta a aquesta pregunta ens ha deixat pràcticament sense arxius sonors a la ràdio espanyola. La ràdio a Espanya és un dels mitjans de comunicació més anhistòrics del món, ja que sembla que la seva història hagi començat ahir. Només el voluntarisme i les bones intencions dels responsables de la Fonoteca de Ràdio Barcelona (fons dipositat i conservat ara a la Fonoteca de la Biblioteca de Catalunya) ha dotat Catalunya d'un arxiu sonor significatiu de la nostra història durant la segona meitat del segle XX, especialment pel que fa a l'àmbit de la ficció (radioteatres) –amb una “joia” de gran singularitat com és una versió d'*El gran Galeoto* enregistrada en magnetòfon de fil l'any 1947,² a la casa barcelonina de Vallcarca del mateix actor protagonista, Enric Borràs, sota la direcció d'Armand Blanch. Radio Madrid, en canvi, emissora central de la Cadena SER, la mateixa cadena a la qual pertany Ràdio Barcelona, conserva molt pocs documents sonors anteriors als anys 70 (i dels 70, molt poca cosa, també).

És per això, en funció d'aquest context de sequera arxivística que pateix la memòria sonora espanyola, que ens hem de felicitar pel gran arxiu que conserva i ha digitalitzat durant el període 2000-2001 la Fonoteca de RNE a Madrid, amb alguns documents dels anys 30, 40 i 50, i una més o menys intensa conservació sistemàtica de discursos i programes a partir de 1960. La “joia” en aquest cas és la cobertura informativa que va fer RNE de la visita a Espanya d'Evita Perón l'any 1947, segurament un dels primers documents enregistrats en cinta, que ens atorga als historiadors un perfil molt precís del

2. El magnetòfon de fil es el breu antecedent del magnetòfon de cinta, que recollia el so imprès en un fil metàl·lic molt prim, i que a Espanya es va introduir l'any 1946, quasi simultàniament amb el magnetòfon de cinta. Aquesta versió del radioteatre *El gran Galeoto* va ser copiada posteriorment en cinta i catalogada amb una data diferent.

domini interpretatiu i força persuasiva que distingia la veu i la tasca propagandística de la dona del president argentí Juan Domingo Perón.

Podria semblar que el present a la ràdio espanyola, pel que fa a la conservació dels seus documents sonors, i una vegada introduïda la digitalització en el procés de producció, ha de significar un canvi substancial en el panorama arxivístic de la nostra memòria sonora. I és ben cert: avui s'emmagatzemen i conserven molts més documents sonors que abans, de tal manera que la societat del futur podrà celebrar fàcilment l'efemèride del canvi de segle i mil·lenni amb el recurs de les veus i sorolls de la societat del moment que ha sabut transmetre la ràdio. La incògnita sobre el futur dels arxius sonors, però, té ara un sentit diferent: com sigui que la capacitat d'emmagatzematge continua sent limitada, en relació al cabal de documents sonors amb què la indústria audiovisual inunda l'ecosistema comunicatiu un dia darrere l'altre, i en relació també amb la capacitat d'emmagatzematge del disc dur de les emissores,³ la tasca de selecció del que es conserva o es destrueix continua sent tan o més complexa que en el passat. I una emissora pot controlar l'abast d'aquesta complexitat solament si disposa dels recursos humans i tècnics necessaris, amb el perfil professional multidisciplinar que requereix una tasca com aquesta. I avui això és encara un repte no aconseguit.

I una darrera dificultat. Atès que les institucions públiques han dipositat en les ràdios públiques que estan sota el seu control administratiu, per la via dels fets consumats, la funció de definició de l'arxiu sonor del present, cal recordar a tots els responsables d'aquests arxius que en el procés de construcció de la història del futur no hem de treballar amb criteris restrictius de naturalesa política: el document sonor que ara pugui ser "políticament no correcte", i, pel mateix motiu, candidat segur a la seva eliminació, és molt probable que en el futur tingui una transcendència ben diferent. Ens queixem ara tots de com el pacte polític de la transició a la democràcia espanyola va afectar la memòria històrica del franquisme, que va suposar en alguns arxius la destrucció de documents força interessants. Tinguem, doncs, cura que en el futur els historiadors puguin fer la feina de l'estudi del que ha estat el primer quart de segle de la ràdio democràtica amb plena llibertat d'opcions i continguts.

3. El disc dur que enregistra la programació d'una emissora pot emmagatzemar l'emissió durant uns dies o setmanes, però inevitablement arriba un moment que s'ha de decidir què se *salva* abans de procedir-ne a la neteja automàtica. Algunes vegades, especialment quan el sistema informàtic es *penja*, la decisió es pren arbitràriament pel mateix personal tècnic responsable de l'emissió o de l'enregistrament.